

A szatmári és beregi aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolata a századfordulótól az 1940-es évekig

CSISZÁR ÁRPÁD

A magyarsággal mindig éltek együtt zsidók, emléküket őrzik a híres középkori műemlékek, pl. a budai vár vagy Sopron ősi zsinagógái. Ott voltak mint országos vezetők az ország gazdasági életében. Közlemények sora jelent meg Szerencsés Imréről, a fuggerekről, a vámok stb. bérlőiről. Később, 1945-ig sokszor találkozunk országos tudomány-irányító zsidókkal, kutatókkal, felfedezőkkal, szakemberekkel. Jelentős helyük van a legújabb kor magyar sportjában. Sok orvos, ügyvéd, katonatiszt, községi jegyző és más közigazgatási szakember. Időnként voltak viták, összeütközések. Ott vannak a XIX. század végén a liberalizmusért vívott harcaiban. Címünk nem ezekről beszél, hanem azokról a szinte dokumentum nélkül maradt kisemberekről, akik ott éltek le az életüket sokszor nemzedékről-nemzedékre az apró falvakban. Különállásukkal is hozzátartoztak a falu népéhez, mellőzhetetlen szerepük volt a falu életében, infrastruktúrájában. Valahogy úgy voltunk ezzel, mint magával a földet művelő kisparaszsággal, akikről szinte alig tudunk dokumentumot találni, hogyan éltek napról-napra, szántottak-vetettek, szűkölködtek, küzdöttek. A legjobb tanulmányok is alig tudják közelhozni hozzánk a hónaposok, béresek, néhány holdas kicsi gazdák, aszsonyok és férfiak, gyermekek életét.

Mind a nagyobb, mind az apró falvaknál a falu jelentős része vagy helye a szatócsbolt, de elsősorban a kocsmá. Ugyanúgy nélkülözhetetlenül hozzátartozik a falu életéhez, mint a torony vagy templom. Századunk elején még külső feltűnő jele is volt, mert a fehérre meszelt parasztházak között ezeknek, illetve a zsidó házaknak a színezése más, megkülönböztető, vöröses sárga színű. Nem tudni, mikortól számítjuk ezt. A XVIII. század közepéig, területünkön zsidó tulajdonban lévő házak nem voltak, bár itt éltek a zsidók, de ingatlant nem szerezhettek. Munkácson engedték meg először, hogy a zsidók házat építsenek. A szatmári és beregi apró falvakban nem tudtunk arról, hogy mikor szerezték ingatlant. A felbukkanó kisebb-nagyobb adatokban úgy jelennek meg, mint regálé bérlők. Egyes földbirtokosoknak, sőt az egyes egyház-községeknek vagy községeknek volt kocsmáltatás regáléjoga. A regálé-tulajdonos joga volt ezekben szeszes italt árusítani. Ezt a jogot aztán legtöbbször zsidóknak adják bérbe és magát a kocsmá vezetését, egész kereskedelmét különböző kikötésekkel a zsidók végzik. Nagyon érdekes, hogy maga a községi előjáróság és regálétulajdonos vigyáz nagyon szigorúan arra, nehogy valaki ezeken a bérlőkön kívül szeszes italt árulhasson és ezzel a reálbérlő hasznát csökkentse, a következő bérleti időszakban, ami a bérlet értékének csökkenését jelentette volna.

Egyes földbirtokosok tulajdonában levő kocsmá, regálé, a bérletekben együtt szerepelnek a pálinkafőző ház, karám bérletével. Lakóház is tartozott hozzájuk, nincs nyoma annak, hogy ez különbözött volna a falu parasztházaitól. Viszont szerepel bennük a kocsmaház, kocsmahelyiség, amelyben évi konvencióval a földbirtokos muzsikás cigányt is tart. Ilyen nagyobb helyiségről beszélhet Petőfi „Faluvégén kurta kocsmá” című verse is. Egyébként maga a kocsmá ugyancsak Petőfinek a Kutyakaparó című versében levő leírás szerint nem túl tágas, egyszerű berendezésű.

Tekintve, hogy a XIX. század közepe tájáig más falusi zsidók nem építkeztek, zsellérházakban laktak. A kopócsapáti Újhelyi birtoknak Eördög Dániel 1792—1820 közt történt feljegyzései szerint 18 zsellérháza volt zsidók bérletével, ezek valószínűleg nem különböztek a többi zsellérházaktól, mert bérlőjük nem zsidókkal változott. Alapvető különbség csak annyiban van, hogy ezeknél a bér Ft-ban van megszabva, általában évi 12 Ft és egy hízott lúd. Más zselléreknél vagy ilyen házat bérlő kisnemeseknél különböző gazdasági szolgálat és valami különösebb termelvény (torma, csík). Ez utóbbi arra is utal, hogy ezek a zsellérházban lakó zsidók pénzzel bánó emberek voltak és a rituális táplálkozásuk biztosítására feleségeik libatartással és hizlalással is foglalkoztak.

Területünk lakossága a XVIII. század végén és a XIX. elején még egészen református volt. Ennek megfelelően maga a falu biztosította a templom, az iskola a pap és rektor eltartását. Évente tartottak írásban rögzített elszámolásokat, melyekben a regálbérlők befizetései szerepeltek. Innen ismerjük kocsmárosoknak és kisboltosoknak a nevét. A XIX. század közepéig még csak személynévvel emlegetik őket. Pl. Tákoson a XIX. század elején évtizedeken át Dávid zsidó és Márton zsidó fizetik be a kocsmá regálé béreit. Másutt egy-egy építkezéssel kapcsolatban azzal találkozunk, hogy X. Y. zsidótól vásároltak festéket, vagy egyéb boltban kapható dolgokat. Kopócsapátiban azzal is találkozunk, hogy az apa után a fia következik a bérletben.

Nem célom az adatok halmozása. A címben feltett kérdést úgy szeretném közelebb hozni, hogy valóban érzékelhető legyen az apró falvakban a törzsökös kis zsidó szerepe. Tekintettel a falusi zsidóság 1944. évi elhurcolására és megsemmisítésére, mint adatközlő elsősorban a magam emlékeihez próbálok kapcsolni ennek a kis zsidóságnak helyzetét. A Szatmár megyei Szamostatárfalván nőttem fel, és töltöttem el a fiatalságom nagyobbik részét. Ott szoros kapcsolatban voltam a több nemzedéken keresztül ott lakó Katz családdal és ratjuk keresztül a környék falvaiban lakó hasonló kis zsidósággal. Már 76 éves vagyok, 1912-ben születtem, édesanyám az Ugocsa megyei Halmiban közvetlenül a központi nagy zsinagóga mellett nőtt fel. Így gyermekkoromtól nagyon sokat hallottam az ott élő, sokszínű zsidóságról az 1910-es éveket megelőző időkről is. A zsidóknak ez a városka nagyon fontos helye volt. A különböző felekezeti árnyalatok miatt egyenesen négy zsinagóga volt benne és nagyon fontos helye volt a kaftánban és hódászörös sapkában járó ortodox lengyelországi (galíciai) zsidóságnak. Ugyancsak közeli adatokhoz juthattam feleségemtől, Baráth Margittól, aki részint az édesany-

ján kersztül a gergelyi kiszsidóságról tudott tájékoztatást adni már csak azért is, mert közvetlen szomszédságukban, egy telken kis parasztházban két zsidó család is lakott.

Meg kell még jegyezni, hogy az ismertetésben szereplő életmódot folytató kiszsidók mellett itt-ott közvetlen, mezőgazdasági munkát végző kisparaszt módon gazdálkodó zsidók is előfordultak. Ilyen volt pl. Szamosangyaloson Litman Károly, vagy Fejércsén az egyik gazdálkodó zsidó, de ezek családja is az általam jól ismert életmódot folytatta. Bár kocsmájuk vagy boltjuk nem volt, a férfiak a külső kereskedelemben részt vettek.

Bemutatom a gyermekkorom óta jól ismert Katz család házát Szamosatárfalván. Eredetileg nádtetős tornácos, három osztatú földes parasztház volt. A XIX. század közepén épülhetett. Közel a templomhoz a falu közepén állott. A zsidó háznak általában kellett, hogy legyen utcára nyíló ajtaja. Mivel ez a ház az utcai kerítéstől mintegy öt-hat méterre állott, amikor a Katzék tulajdonába került. Az utca felé hozzáépítettek és ezt a régivel egy fedél alá hozták, ez lett a kocsmái rész. Ennek a hozzáépített résznek volt bejárata az utcáról. Ezzel szemben egy másik ajtó nyílt a ház eredeti első szobájába, amelyen tenyérnyi kis üveg ablak volt. Azon át ebbe a pótoltt helyiségbe be lehetett látni. Ebbe a pótoltt helyiségbe a tornác szélességét is beépítették. Ablaka csak az utca felől volt. A tornácra nyílt a pitvarba vezető ajtó. Ebből balkéz felől egy ajtó a régi házba a Katzék által tiszta szobának használt helyiségbe vezetett. Ennek a berendezése etuzséros kredenccel, asztallal, székekkel, dívánnyal, azonos volt a közepes módú parasztság szobáinak a berendezésével. Előfordult, hogy az exkluzív vendégeket itt szolgálták ki. Úgy értem ezt, hogy pl. a tanító úrnak vagy a jegyző úrnak nem illett volna a részek közé, a kocsmái helyiségébe ülni. Ezeket azzal tüntették ki, hogy elkülönítve a részeges néptől, vagy duhajoktól ihatták meg a kért italt és beszélgethettek el. Különben a helyiség nem volt kocsmának tekinthető.

A pitvar volt maga a bolt, a bejárattal szemben a falnál néhány fiókkal ellátott stelázsiban volt az áru. Keresztben előtte egyszerű asztal a mérleggel. Árult cikk nagyon kevés volt. Csak a háztartáshoz való legszükségesebb dolgok, só ecet, élesztő, cukor, mézbe való kékfesték, gyermekeknek cukorka, az iskolásoknak való irka, palavessző, tollszár, stb. Volt paklidohány, cigarettapapír, kannában petróleum, lámpaüveg, szekérkenőcs, lámpabél, stb. Ki kell hangsúlyozni, hogy csak a legszükségesebb dolgok voltak ebben a boltban és a többi hasonló szatócsboltokban. Textilfélék, iparcikkeket, a közeli mezővárosban kisebb központban vásároltak az emberek. Az élelmiszereket a falu maga termelte. Zöldségfélék, lisztet, kenyeret, stb. ezekben a boltokban nem árultak. A jobb oldali ajtó a lakószobába vezetett. Ennek a berendezése tűzhely, két ágy, asztal, egy karosláda, természetesen a szükséges székek, és gyalogszékek. A falon a család törzsökös voltára emlékeztetőül ott volt Katz Józsefnek az 1890-es évek elejéről való obsitlevele katonai szolgálata emlékére, amely szerint mint őrmester szerelt le. Mellette egy hivatalos értesítés arról, hogy a fia Katz Dezső az I. világháború elején az orosz fronton meghalt. A családban ezen kívül még két gyermek ma-

radt. Az egyik az 1900 körül született Jenő, aki az apja helyében és foglalkozásában maradt és egy lány, aki már Csengerbe, egy óráshoz ment férjhez. A kocsmát ebből a helyiségből is meg lehetett közelíteni. Benne asztal volt, mellette két lócaival és a falba épített tékával, amelyben az italok és poharak álltak. A pitvar ajtaja felett éppen úgy, mint a kocsmának az utcára nyíló ajtaja felett, rugón függő csengő volt elhelyezve, amely a lakószobába levőket figyelmeztette arra, hogy valaki bejött. Így az ott levő mind a bolt mind a kocsmára felé elláthatta a szolgálatot. Az udvaron ól és mellette boroskamra volt. Itt pince nem volt, mivel nem a tartós elhelyezésre, hanem a gyors változatos beszerzésre voltak berendezkedve. Már itt meg kell említeni, hogy mind a boltnál, mind a kocsmánál a falu életében nagyon nagy jelentőségű volt a cserekereskedés és a hitel. Végső fokon ez is pénzforgalmat jelentett, csupán egy fokozat közbeiktatásával lett a termény a zsidó kezében valóságos pénzzé. Hogy mennyire pénzforgalomról volt szó, mutatja, hogy a zsidó minden esetben pénzzel fizet a bérletekért. Révanyoson a földbirtokos egyenesen megtiltja azt, hogy szeszitalokért terményt fogadjanak el. A cserekereskedés a terményért való vásárlást terménnyel való fizetést jelentette. A falusi asszony tojással ment, vagy küldte a gyereket a boltba ecetért, sóért vagy petróleumért. Ehhez a cserekereskedéshez kapcsolódott a hitelezés is. Nagyon kevesen voltak olyanok, akik mint cégéres nem fizetők nem kaptak hitelt. A boltban és kocsmában kiírták ugyan, hogy hitel nincs, de ez a törzsvásárlókra kevésbé vonatkozott. A boltban hitelben vásárlók, általában aratás vagy tengeritörés után terménnyel fizették ki felgyült adósságukat. Állandó kocsmajáró emberek nem is évente egyszer, hanem többször is fizettek, legények a legkülönbözőbb terményekből olyankor vitték meg este a kocsmabeli adósságot, amikor azt apjuktól sikerült elrejtteni. Főként az asszonyok mentek túl az elégen. Nagyon sokszor emlegették az egyik-másik családdal kapcsolatban, hogy így mentek tönkre, nem számoltak az adóssággal. Ezek a vásárlások ilyen formán egy közelebbi központban már lehetetlenek voltak, ez biztosította az apró falu kiszidójának a forgalmát. Tatárfalván Király Jánosnéról úgy emlegették, hogy a kötőjében hordta el az évi termést, fiai éjszaka hordták el a vagyont.

A hitelezésen keresztül a falu lakosságának zöme közvetlenül függött a kiszidó jóakarától és természetesen a kereskedő eleveenségétől, hogy a legszükségesebb bolti és kocsmái cikkek folyamatosan megkaphatók-e a faluban vagy sem.

Olyanok, akiknek pénzfizetésük volt, papok, tanítók stb. ugyancsak nem esetenként fizettek, bolti könyvet tartottak és havonta pénzzel számoltak el. Nagyobb gazdák a nagy betakarítások után már a közeli központban nagy tételben vásárolták meg a szükséges sót és más eltartható dolgokat.

* * *

Már szó volt a lakás, a kocsmára és a bolt célszerű berendezéséről. Erősen ki kell hangsúlyozni, hogy a család életének ez a központja. Olyan hely, ahol mindenkor megfelelő ember van a megfelelő szolgálat elvégzésére. Míg a munkás-parasztházaknál a nagy dologidőben sok-

szor találkozunk bezárt ajtóval, amikor a család tagjai egymást segítve a kívülálló távolabbi munkát végezték, a zsidóházban az esztendő minden idejében és a nap minden szakában volt valaki. Legalább a háziasszony volt így ügyeletben, miközben a rendszeres házimunkát is elvégezte. Régen találkoztam azzal, amikor a falun oda volt állítva a megfordított seprű, vagy ha nem esetleg a ház előtt egy-két gyermek játszott vagy kislibát őrzött, a zsidóház mindig készen volt az emberek, akár a jövő-menők, akár a falubeliek kiszolgálására. A kocsmáros hajnalban vagy éjszaka is fel lehetett költeni. A boltban is kiszolgáltak a nap minden szakában. Akkor is, amikor a nyitva tartást hatósági rendeletek szabták meg, amikor a túlmunkát szigorúan büntették. Kötelező volt a vasárnapi és ünnepnapra zárva tartás. Ennek betartását figyelték. Ha valakit rajtakaptak, hogy rendeletet megszegi, kiszolgál a hivatalos szünnapon, megbírságolták. Mégis előfordult, hogy ismerőseiket titokban kisegítették, vállalva a következményeket. Tehát állandó ügyeletről beszélhetünk, amikor az otthon lévő családtagok egyformán felelősök voltak a szükséges dolgok elvégzéséért. A szolgálatot még a szombatokra is igyekeztek biztosítani. Pedig elsősorban a szombat szigorú megtartása a minden munkától való óvakodás volt az egyik elválasztó jel a zsidók és a velük együtt élő más falusiak közt. Összekötő kapocs itt is volt. Alkalmazottal nem lehetett ellátni ezeket a munkákat szombaton. De pl. a kocsmát a falu igényéhez alkalmazkodva nyitva kellett tartani. Hogy a törvénynek és a szükségesnek is eleget tegyenek, szombatra ún. „szombatost alkalmaztak”. Ennek külön formája volt, úgy adták át a kocsmát a szombatosnak, mintha az bizonyos italmennyiséggel és felszereléssel együtt megvásárolta volna. Vasárnap aztán az elszámolással együtt a kocsmáros visszavásárolta. Szombaton a zsidó pénzhez nem nyúlt. A szombat nem a naptár szerinti éjféllal kezdődött, hanem pénteken naplementétől, illetve az első csillag feltűnésétől szombat este az első csillag feltűnéséig tartott. Mivel nem lehet felleges időben csillagot látni, a rabbi időről-időre óra szerint szabta meg, hogy mikor kezdődik a teljes munkaszünet a sábesz, a szombat. A szombat a háziasszony által a rendelt időben történt gyertyagyújtással kezdődött. A háziasszony tiszte volt a mindig páros számú gyertyák meggyújtása. Természetesen szombaton más érintkezés is volt a keresztyénekkal, néhány jó ismerős falusival. Tudniillik szombaton még lámpát gyújtani, később akár a villanyt felgyújtani is tilos volt. Ilyenkor egy-egy jó ismerős keresztyént kértek meg, vagy hívtak be a téli időben, hogy tegyen a tűzre. Ha ilyen nem akadt, tűz nélkül maradtak. Egyik beregi adatközlő Felhős Ferenczné mondta el, hogy péntek este meglehetősen későn, az egyik zsidó lány barátnőjét kereste fel, a család hideg szobában, sötétben ült és didergett. Érkezésének nagyon megörültek. Megkérték, hogy rakja meg a tüzet és gyújtsa fel a villanyt. Édesanyám elbeszélése és a magam tapasztalata szerint is a szombati munkatiltalmat annyira szigorúan vették, hogy se férfi, se nő még zsebkendőt se tett a zsebébe aminek a hordása teherhordásnak, így munkának lett volna minősíthető, hanem a csuklójukra kötötték rá, amikor úgy tekintették, hogy az öltözetnek a része.

Különben feltétlen döntőnek tartották a rabbi véleményét nemcsak kifejezetten hitbéli ügyekben, hanem a gyakorlati élet legkülönbözőbb

területén is. E kiszsídók vagyoni gazdasági perei csak a legritkább esetben kerülhettek világi bíróság elé. Édesanyám sokszor felemlgette, hogy a polgári anyakönyvezés bevezetése, 1895 után nagyon sok probléma adódott abból, hogy a házastársak a házasságukat csak a rabbi előtt kötötték meg. Azok anyakönyvezve nem voltak és öröklések esetén ebből bonyodalom támadhatott vagy támadt is. A törvény megtartására vonatkozóan Gergelyiben Simon Istvántól hallottam egy jellemző esetet. Ő kőműves volt. Egyik gergelyi zsidónak udvarán valami kis épületet épített. Amikor az alapot kijelölték, kiderült, hogy abba beleszik egy kis birsalma bokor. Gyümölcstermő fát kivágni nem szabad, tehát leállította az építkezést és gyalog elment Beregszászba (25 km-re) a rabbihoz. Valamikor az első világháború körüli időben történt ez. A rabbinak elmondta a dolgot és tanácsot kért. Az adott is tanácsot. Gyümölcs-termő fát kivágni valóban nem szabad, de átültetni szabad. Erre az építető hazament. Ez valamikor júniusban volt. A fát odébb ültették, de elültették, néhány nap múlva ki is száradt, de az építkezést a törvény teljes betartásával folytatni lehetett.

Ételtörvények az asszonyok gondja

Megkülönböztették a falu többi lakosától a zsidó családokat a rájuk vonatkozó nagyon szigorú ételtörvények. Nemcsak a disznóhús, hanem egyéb ételeknek is egész tömege volt olyan, amit nem fogyaszthattak el, sőt edényeikbe sem tehették bele. Idegen edényt nem használhattak fel. Ezért példátlan volt az, hogy bármilyen ünnepi ebédre, vacsorára, vendégségre nem zsidóhoz elmenjenek. Természetes, hogy így nem mehettek lakodalomba se. Az edény rituális tisztaságának betartása érdekes és jeles színfoltnak számított a falu szemében. Különösen feltűnt ez a tejtvasárlásról. A zsidó asszony nem tehette meg azt, hogy egyszerűen megvegyen valakitől egy csupor tejet, mint ahogy ezt mások tették, akiknek nem volt tehenük. Átönteni se önthették a saját edényükbe az idegen edényekből, hanem a fejés idején maguk mentek el tejért a maguk edényeivel és abba fejtették a gazdaasszonnyal a tejet. Szombaton természetesen erről sem lehetett szó.

Az edények rituális tisztaságához hozzátartozott az, hogy nem lehetett azokat egyaránt húsos és tejes élelmiszerek tartásához vagy készítéséhez használni. Mindegyikhez külön elkülönített edény kellett. Jellemzőnek mondták a hús és tejtermékek együttes felhasználásának vagy érintkezésének tilalmára a magyarok közt népszerű tejsós paprikás csirkét. Ilyen a zsidó háztartásban nem fordulhatott elő. Ezért van az, hogy a közbeszédben az egyszerű pörköltként elkészített baromfi-húst zsidópaprikásnak nevezik. Nem fogyasztották el semmilyen formában a nyulat. Nagyon problematikus volt a hal felhasználása. Saját sokszoros tapasztalatom volt ez. A Szamoson nagy halászterületünk volt, és a környék zsidói az 1820-as 1930-as években különböző nevezetes alkalmakra tőlünk rendelték meg a halat. Fontosnak tartották a megrendelést mert a megrendelő szerint a körülmétkedés vagy házasságkötés ünnepélyes alkalmára a rabbi csak akkor ment el, ha ott megfelelő hal étel volt, mivel a hal rituálisan feltétlenül tiszta. A tiszta ételt

kósernek, a tilalmaztatottat treflinek nevezték. A probléma csak az volt, hogy a feltétlen kóser jelző csak az ún. pénzes halakra vonatkozott, de a csupaszbőrű harcsa, menyhal és csík szigorúan treflik voltak.

A hasított körmű állatoknak, ha vágásuk rituálisan történt is, csak első részét használhatták fel, fogyaszthatták el. Így rendes mészárszékben marhahúst nem is vásárolhattak. Ha a közelebbi központba rituális marhavágás történt, úgy osztották meg, hogy a hátsó rész keresztyén mészárosnál maradjon.

A gazdasági válság idején többször előfordult, hogy Katz Jenő valamelyik vásáron borjút vásárolt, aminek az árához, a négy-öt pengőhöz, társul vette édesapámat, esetleg valamelyik rokonunkat. A metszővel (sakter) rituálisan levágatta és édesapáméknak adta át a hátulsó részt. Egészen kicsi vörös borjúkról volt itt szó.

Tekintve a fentieket, a húst egyébként rendszeresen fogyasztó falusi zsidóság húsfogyasztásának a zöme a baromfihús volt.

Szombaton együtt volt a család. A szombati ebéd volt a családi életnek a központja, ami alig eshetett meg húsétel nélkül. Szinte azt lehet mondani, hogy az egész heti munka ennek a szombati ebédnek az előkészítése jegyében folyt.

Az előkészítésben nagy szerepe volt a rituális tisztaságot biztosító metsző, más néven sakter munkájának. A metszők komoly képzést kaptak és tudományukról három nevezetesebb rabbi előtt kellett bizonyosságot tenniük. Még fokozat is volt közöttük, mert a baromfi levágására nyert képesítés nem volt elég arra, hogy szarvasmarhát, négylábú állatot is levághassanak. Ahol több zsidócsalád lakott a helybeliek közül igyekeztek metszőt nevelni. Ahol egy vagy két család volt csupán, oda meghatározott időben hetente jártak ki a metszők, hogy helyben végezzék el a munkát és határozzák meg, hogy a levágott állat kóser-e, azaz rituálisan tiszta, ehető, vagy tefli, azaz tisztátalan és elfogyasztása tilos-e, a tiszta és tisztátalan megállapítás egyáltalán nem az állatorvosi, vagy egészségügyi szempontok szerint történt. Pl. a pucérnyakú, kopasznyakú baromfi nem lehetett kóser. Ilyet a parasztság nem is próbált eladni zsidóasszonynak.

A vágatás egyszerű volt ott, ahol helyben volt metsző. Hiszen a hétköznapiok mindegyikén lehetett vágatni. Olyan helyeken azonban, ahova az egy-két családhoz helybe kellett menni a metszőnek, már nehezebb volt, mert a vágatás a körjárat idejéhez volt kötve. Ez általában csütörtök volt. Elő kellett készülni a pénteki főzéshez, sütéshez, úgy, hogy az pénteken alkonyra már minden tekintetben teljesen készen legyen. A metsző a fogyaszthatóság megállapításánál mindenkor megvesztegethetetlen és fellebbezhetetlen volt. Az állat levágását csak egyetlen metszővel végezhetette. Ha ez valami módon nem sikerült, nem ismételhette, nem nyiszálhatott. Azért ilyen műhiba, ha nagyon ritkán is, de előfordult, egy-egy csirkével a háziasszony nagy bosszúságára.

A legtöbb gondot a liba levágatása okozta. Tészták sütéséhez olajat használtak, de a főzéshez szükséges állati zsírt általában a hizott libából vagy kacsából biztosították. A liba és más baromfi kopasztásánál a keresztyén háztartásokban szokásban volt, hogy a rajta maradt apró szőrszalakat lángon való gyors perzseléssel távolították el. A zsidó asszony számára ez a perzselés szigorúan tilos volt. A zsír tárolása

szempontjából a kacsza alig jöhetett szóba. A libaneveléssel és -hizlalással került a zsidócsalád szoros, függő gazdasági kapcsolatba a falu többi asszonyaival. Maguk is neveltek kislibákat és kisebbik lányaik gypeltették őket.

De a felnőtt libák meghizlalása már problematikus volt, mivel a tömést állatkínzásnak tartották. Ezért a zsidóasszony csak szűk helyre rekesztette a hizlalandó libát, ott állandóan előtte volt az ennivaló és a víz. Így is meghízott, de megközelítően sem annyira mint a tömött liba. Az már nem jelentett problémát, hogy a parasztasszony hogy tömte meg az eladásra szánt libáját.

A töméskor a liba szemet kapott. Ez akkor fordult elő, ha a tengeriszem, légcsővébe került. Hogy az állat meg ne fulladjon, a szemet el kellett onnan távolítani. Ehhez a kivevéshez sok zsidóasszony értett, de természetesen kevesen értettek hozzá mások is.

A liba tenyésztése és a zsidók libaszír-fogyasztása még az 1940-es években is szinte meghatározta területünk aprófalvainak a külső képét. Az utcát ellepték a libák. Egy-egy családnál nem volt sok, csak egy vagy két tojóliba szaporulata, de az öt-tíz liba az egészen szegény parasztasszonyoknál is. A liba alapjában fűevő állat és a kislányok terelgetéssel libapásztorokodással a füves utakon és árokpartokon is felnevelhették. A liba hizlalására az őszi terménybetakarítás után került sor. Aki tehetett, meghizlalva adta el a libáit. A zsidóasszonyok számontartották, kinél van eladó, ki hizlal, de a parasztasszonyok is előre jelezték, hogy hizóba fogták a libát.

A dolgokat össze kellett egyeztetni. Egy zsidó család igyekezett az egész évre húsz—huszonöt liter libaszírt biztosítani. Mivel egy hizott libából csak másfél—két liter zsírt lehetett remélni, a libavágások egy-egy családnál két hónapra is elhúzódtak, hiszen egy-egy szombatira nem nagyon volt több húsrá szükség egy libáénál. Tehát hiába kínált egyszerre kettőt-hármat egy parasztasszony, azt egy zsidó család nem vette meg. Akkor is baj volt az eladással, ha a zsidóasszony környezetéhez tartozó három-négy parasztasszony fogott be egyszerre hizlalni libát. Természetesen ez csak az egy-két zsidós kis falura vonatkozik. A nagyobb központok, városok sok zsidója számára kevesebb összehangolással hizlalták a libákat és egy-egy vásárnapon sokat vittek piacra. Ha vásáron idegen számára történt a hizott liba eladása, vágatásnál a kóserezés rizikóját a vevő viselte. Nagy bosszúság volt az, ha a megvett hizott liba treflinek, fogyaszthatatlannak bizonyult. A metsző a levágás után a begyét vizsgálta meg és erről állapította meg, hogy kóser-e vagy tréfli. Az ismerős asszonyokkal megegyezve a kis falusi zsidóasszony úgy állapította meg az árát, hogy ha a metsző ítélete szerint trefli, akkor nem köteles átvenni, akkor marad a tulajdonosé. A két világháború közt egy-egy jó hizott liba ára négy és hat pengő között volt. Ebben az árkülönbségben nemcsak a liba súlya volt benne, hanem a rizikóra vonatkozó esetleges megállapodás is. Mindez nemcsak a parasztság és a zsidóság egymáshoz való szoros kapcsolatára utal.

Az egész falu gazdasági életében nagyon nagy jelentőségű volt.

A női ruhák, nagyobb ruhadarabok pl. nagykendők vétele, a lányok kistafirozása általában az ilyen hizott liba árából telt ki. Számi-

tásba kell venni, hogy az említett hízott liba ár idején egy napszám, egy méter karton vagy egy kiló szalonna egy pengő körül volt.

A közvetlen húsfogyasztáson kívül a zsidóasszonyok füstöltek is fel libacombot, vagy libamellet. Városi kóser mézárszékekben árultak is ilyet. De az ilyen fogyasztás nem volt általános.

Szombati étel volt a sólet, vagy a csólent. Hozzá tartozott az ünnepléshez. Fehér szemes babot és libamellet vagy marhahúst használtak hozzá. Külön tartottak hozzá sóletfőző fazekat. Amint mondták, ízesítése nem teljesen egyformán készült. Feltétlenül volt benne valamennyi fokhagyma és vöröshagyma, só, bors, és paprika. Előkészítése már csütörtökön megtörtént, amikor a szemes fehérbabot előre beázatták. Másnap a fazékban úgy helyezték el, hogy alulra került a bab egy része, rá a hús, majd a többi bab. Vizet töltöttek rá és kemencében főzték meg. Ahogy összefőtt, az edényt bennehagyták a kemencében a szombati elfogyasztásig. Melegen ették és szombaton a házban a melegítés, mint munka tilos volt. Így is problémát okozott az edénynek a kemencéből való kivétele és a lakásba vitele. Erre egy serdülő keresztyén lánygyermeket kértek meg. A lefedett fazekat fazikmadzagba, kasornyába kötve vitte be. A háziasszony mindig vele volt, kísérte.

Ahol több zsidócsalád élt, mint Gergelyugornyan is, együtt főzték meg a csólent. Külön készítették el, de közösen rakták a kemencébe. A vigyázást egy szegényebb zsidóasszony vállalta, aki a rabbitól engedélyt kapott arra is, hogy a kemencéből szombaton kihúzza a fazekat, akkor amikor érte ment a csólent gazdaasszonya a segítségre kért gyermekkel. Ennek a népszerű ételnek az elkészítésénél is, melyet mint egy népi, nemzeti ételnek tartottak, megkövetelték minden rituális pontosságot. Érdekes, az, hogy a csólentkészítést a legközelebbi szomszédasszonyok sem vették át.

Évente egy hétig tartott az új év, a szabadulás ünnepe. Nem volt egyformán minden napja a szombathoz hasonló munkaszüneti nap, de nagy előkészület előzte meg és egész héten keresztül tartott a kenyér helyett a pászka fogyasztása. Gyermekkorban egyik késő délután Tatárfalván Katzékát úgy találtam az asztal körül, hogy búzát szemeltek, szemenként válogatták. Elmondták, hogy a pászkasütéshez kell így őrlés előtt megszemelni, nehogy esetleg molyos, férges szemek kerüljenek közé. Ezt külön öröltették meg. A pászkaünnep az Egyiptomból menekülés kovásztalan kenyérére emlékeztetett. Nagyon szigorúan vigyáztak rá, nehogy valami kovászos vagy poshasztó kerüljön akár magába a pászka, akár más enivalóba. A tészta összegyúrásához még a vizet is meg kellett választani. A kútból frissen húzott vízzel nem gyúrtak pászkat. A tésztát egészen vékonyra nyújtották és szárazra sütötték. Voltak olyan szegény zsidóasszonyok, akik más családok számára is vállalták a pászkasütést. Nem tudom megítélni, hogy erre a házi sütésre miért volt szükség akkor, amikor már gyárilag is készítettek és árultak kóser pászkat.

A pászka ünnepének első napjára a háznál el kellett égetni mindent, ami kovászos volt, vagy kovással érintkezett. Panaszos beszélgetést hallottam arról, hogy mi is kell, hogy történjen pl. a dagasztóteknővel vagy más hasonló faedénnyel. Talán jól emlékszem, hogy ezekre a napokra az ilyen dolgokat előre kölcsön adták valami megbíz-

ható keresztyénnek. A pászkahétnek nevezetes étele volt a pászkatész-tával készített kacsaleves. Ehhez a pászkat a tányérba darabokra törték és úgy merték rá a forró kacsalevest.

Ezt a tésztafelhasználási módot a szegényparasztság is átvette úgy, hogy a vízzel gyúrt, vékonyra nyújtott tésztát a tűzhelyen megpirította és így levesben használta. Vagy nagyobb mennyiségben készítve, szűrőbe tették, forró vízzel leöntötték és így készítették túros tésztát belőle. A keresztyének ezt általában olyankor csinálták, mikor tojáshiány volt.

A zsidók szombati ételéhez hozzátartozott a fonottkalács.

Amint már ezekből megérthettük a zsidóasszonynak a tilalmak miatt a háztartás vitelére nagyon fel kellett készülnie. Mintegy rajta nyugodott a vallásos hagyományok megtartása. Míg kifelé a családot általában a férfi reprezentálta, a házi családi élet központja ő volt. A lányok nevelése is a családon belül történt. De az anyának kellett vigyázni arra is, hogy öntudatosan, a különállóságot vállalva jelenjenek meg a többi gyermekek közt a kislányok is. Ő maga rendezgette gondörgette oldalt a pájeszüket, a lelógó kis hajtincset, ami megkülönböztette a falu többi fiúgyermekétől. És erősítette őket arra, hogy el tudják viselni az emiatt történő esetleges csúfolkodást.

A zsidók, az asszonyok is kétnyelvűek voltak. A magyar anyanyelven kívül többé-kevésbé tudták a jiddis nyelvet. Idegenek előtt bizalmas beszélgetéseiket ezen a nyelven folytatták. A falusi nép ebben semmi különöst nem talált, azon kívül, hogy az ilyen beszédet vancogásnak nevezte. Amikor a szombat végén a háziasszony a gyertyákat rituálisan borral eloltotta, általában jiddisül mondta el a szombatot befejező áldást. Ezt sokszor vele mondták a gyermekek is. Voltak héber és jiddis, magyar és jiddis nyelvű imakönyvek is. Az asszonyok általában az utóbbiakból imádkoztak az erre rendelt időben. A családfő segített abban, hogy a lánygyermek némi héber olvasást is megtanuljon.

Mindezek mellett amennyiben erre idejük volt, elsősorban a zsidó lányok, de asszonyok is irodalmat is olvastak. Édesapámhoz sokszor jöttek olvasnivaló könyvet kölcsönözni.

A nők helyzetét bizonyos mértékig megszabták a házasságkötési szokások. A zsidólány nem ismerkedhetett úgy, mint a keresztyén lányok. Nem járt dörzsölőbe, fonókba. Nem lehettek udvarlói. A férfiaknak szigorúan tilos volt idegen nőt még megérinteni is. A házasságot úgy kötötték, hogy a szülők választották meg a jövődöbelit, egyeztek meg a lánnyal adandó hozományról. A legvallásosabbaknál a házasságkötés előtt a menyasszonyt a vőlegénynek csak egyszer és akkor is csak függönyön keresztül mutatták meg. Amint a bolt, a kocsmá és a szombat rendjéből kiderült, a zsidóasszonyok és a lányok sem jártak ki mezei munkára. A házat nem lehetett hagyni. A felnőtt lányok női kézimunkákat készítettek, varrtak, gyöngyöt fűztek stb. Emellett ők még több időt szakítottak az olvasásra. Sokszor meglepő ismeretük volt a magyar irodalomról. Volt olyan is, pl., Róth Magda, aki nagyon szegény lány volt, és úgy gyűjtött össze magának ruhára valót, hogy sok család számára elvállalta a pászkasütést.

A lányok különben tartottak fenn kapcsolatot jó közeli barátságot is, jobb családokból való keresztyén lányokkal. A jobb családok alatt itt részint helyi értelmiségieket, részint iparosok, jobb gazdák lányait

értem. A keresztyének felemlegették, hogy egyes családi ünnepeken férfiak táncoltak együtt, de a kissé modernebbek táncoltak úgy is fiúkkal, hogy nem érintették egymást, hanem a zsebkendőnek egyik sarkát a fiú, a másikat a lány fogta. Az esküvő a rabbi jelenlétében, sátor, hippí alatt történt, a házassági szerződés felolvasása mellett, a fénypontja az volt, hogy a vőlegény a lábával egy poharat, vagy más edényt tört össze, miközben azt mondta, hogy „mázel tapp”. Egy-egy ilyen esküvő a falu keresztyén lakosának nagy emlékezetes látványossága volt.

Esküvőkor a menyasszony haját levágták és nem is engedték kinőni. Ha hajadonfővel járt, parókát viselt. Ha a zsidóasszony páróka nélkül volt, akkor a fejét bekötötte. Ez a bekötés nem úgy történt, mint a keresztyén menyecskek kötötték be a fejüket. A homlokon kereszttül vették, és fejtetőre simítván hátul kis görcsbe kötve hordták a kendőt.

Különben a zsidó asszonyok viselete a középosztály viseletéhez igazodott. Különösebben nem divatoztak, az állandó elfoglaltságuk erre nem is adott volna alkalmat. Faluzni nem jártak, vendégségbe nem mentek. A kocsmában és boltban történt dolgok, hitelezési kérdések is szigorúan köztük maradtak. Pletykák tőlük nem indulhattak el. Ez a többi lakosok részéről a bizalmat erősítette. Csak az egészen közeliak tudták egymást látogatni. Olyan családnál, ahol a férj valami kisiparos cipész, bádogos, asztalos stb. boltjuk nem volt, az asszonyok szabadabbak voltak, nem kötötte le őket az állandó ügyelet, így könnyebben kimozdulhattak, mehettek át a szomszédba, de természetesen a szombat és a ház rituális rendje őket is korlátozta. A falusi parasztlányok mindig jellegzetes paraszti viseletet hordtak, amely különbözött a napi divattól. Az ún. kisasszonyok, értelmiségiek vagy gazdagok lányai falun is a többé-kevésbé aktuális divat szerinti ruhákban jártak.

A parasztlányok közül senki sem hordhatott fejfedőt. Női kalapot csak a kisasszonyok hordtak. A zsidólányok a kisasszonyokkal egyformán igyekeztek öltözködni és a kalapot is feltették. Ebben szegénység és gazdagság szerint nem volt köztük különbség. A már említett Róth Magda a 1930-as évek végén elmondta, hogy most a pászkasütésből felruházodom és még kalapot is tudok venni.

A zsidólányok az egykorú keresztyén lányokkal tegeződtek. Férjhez menetelük után ez csak a bizalmasabb ismerősöknél maradt meg, de mivel a közvetített házassággal az asszony más faluból jött, új kapcsolatok jöttek. Középkorosztályhoz tartozó asszonyok, vagy nagyobb gazdák és feleségeik névről szólították őket, de már a kisebb parasztság részéről a megszólítás: Katzné asszony az alacsonyabb keresztyének részéről a megszólításuk „ténasszony” volt.

Meg kell még jegyezni, hogy a zsidó nők a templomi zsinagógai összejöveteleken nem vehettek részt. Egyetlen egy nap volt évente, amikor felmehettek a zsinagóga karzatára és annak a belécezett elején keresztül tekinthettek le a férfiaktól álló gyülekezetre.

Megkísértem a nők munkájával kapcsolatban a család belső, nagyon szigorú rendjét az emlékekből összeállítani, és közelebb hozni a mai fiatalok életéhez. Mert hiszen éppen ez az apró faluban élő kis zsidó réteg a hitlerista pusztítás után teljesen eltűnt, még tárgyi emlékei sem nagyon maradtak. Csak öregek emlékezete őriz a falvak e jelentős részéről egyet-mást. A megmaradt központokban élő zsidóság szá-

mára is alig ismert az életnek ez a rendje. Ma a családfelbomlások idején szinte érthetetlennek látszik e kiszidó családoknak a szilárdsága és benne a nők helytállása.

Míg az asszonyok foglalkozása a házhoz kötődik, a férfiaké a házigazdáié jobbára a házon kívül folyik le. Az éjszakát otthon a lakásban a családdal töltötte. A férjnek és a feleségnek külön alvóhelye, külön ágya volt. A reggeli legfontosabb tevékenység az imádkozás volt. Ez ülve, vagy állva, héber nyelven, hangosan, dallamosan történt. Egyáltalán nem zavarta a körülötte zajló élet. Imádkozáshoz egy keresztben csíkos, mintegy két centis csikozású palástot terített a vállára. Ez négy-szögletű volt, rojtok voltak az alján. Karjára tekerte az imaszíjat. Imádkozás közben hajlongó mozdulatokat végzett. Az imádkozás legtöbbször könyvből történt. Minden időnek megvolt a rendelt imádsága. Úgy mondták, hogy az említett palástot, illetve leplet, halotti lepelként is használták, ezzel temették el halála esetén, aki használta.

Arról győződtem meg, hogy Katzéknál a férfiak csak egyik-másik héber nyelvű imádságnak ismerték az értelmét. Maga az imádkozás így gépiesen rutinszerű volt, de ez nem jelentett semmit a kötelező elmondásra és áhítatára nézve.

Voltak esetek, amikor egy pillanatra megszakították az imádságot. Bejött valaki, várt és az imádkozó odafordult hozzá a rövid kérdéssel, hogy mi kell? Folytatta az imádkozást és vagy azt mondta ismét röviden, hogy várjon, máskor a felesége felé; „adjál neki, Reba.”

A héber imádkozást, az ünneplések rendjét a zsidó fiúgyermek nagyon korán, már a hájderben megtanulta. Ez kifejezetten vallási iskola volt. Ötéves kortól küldték a gyermeket a hájderbe. Az oktatás a rendes iskolai oktatáson kívül már korán reggel megkezdődött, majd az iskolai tanítás után folytatódott. A gyermekek a tanítóval együtt hangosan olvasták és mondták az imaszövegeket, ezzel nagy zajt csaptak. Közvetlenül nem találkoztam azzal, hogy olyan helyről ahol csak egy-két zsidó fiúcska volt, hogyan végezték a hájdert. Ahol több tanítandó fiúgyermek volt, ott vándortanítókat fogadtak. Akik összegyűjtötték a gyermekeket. Ezeknek állami tanítói képesítése nem volt. Ez a hájderbeli oktatás a gyermek tizenhárom éves koráig tartott. Akkor családi ünnepséget tartottak, elvitték a zsinagógába és ettől kezdve férfinak számított ő is, önállóan végezte a reggeli és egyéb imádságokat. A családi ünnepek közt nagyon fontos volt a fiúgyermeknek a nyolcnapos korukban való körülmetélése.

Ez a háznál történt és legalább tíz férfi kellett, hogy jelen legyen. Magát a műveletet erre rendelt ember végezte el. Ahol csak egy-két zsidócsalád volt, hogy kilegyen a tíz férfi, vendégeket hívtak, sőt amint Katcz Jenő Tatárfalván elmondta, meg is fizettek valami szegény zsidóférfit, hogy a létszám kilegyen. Voltam ilyen háziünnepségen. A férfiak bort és pálinkát ittak és daloltak. Érdekesen ott találkoztam először a „szól a kakas már, majd megvirrad már, Ha az Isten nekem rendelt enyém leszel már. Zöld erdőben zöld mezőben sétál egy madár, Micsoda madár, Micsoda madár. Kék a lába, zöld a szárnya engem oda vár.” népdallal. Csodálkoztam rajta, hogy én ezt a népdalt nem ismertem, bár a falu és a környék szinte minden népdalával találkoztam. Akkor el-

mondták, hogy ez a dal a zsidóké. Egy öreg zsidó vette el a keresztyénektől valahol a Nyírségben úgy, hogy azóta csak a zsidók éneklék, az ő nótájuk lett.

A reggeli ima előtt az imádkozó férfi megmosta vagy legalább víz kezzel végigsimította az arcát. Utazás közben is megtartották a reggeli imádságot és pl. vonatban ez a mosdás jelképesen úgy történt, meg, hogy a párás ablakon végighúzta a kezét és azzal simította meg az arcát. A nagyon vallásosak ott is használták a leplet.

A férfi öltözetéhez feltétlenül hozzátartozott az ún. cicesz. Ez textilből készült jelképes ruhadarab volt. Két ujjnyi széles szalagját elől-hátul ugyanilyen pánt kötötte össze. Az alján rojtok voltak. A rojtos része sokszor kilógott a mellény vagy zakó alól. A keresztyén férfiakat az ismerősök, ha valami madzag kilógott a kabát alól, úgy figyelmeztették, hogy „kilóg a cicesz.”

A zsidó férfi fejfedő, kalap nélkül még a házban sem tartózkodott. A kalap alatt is volt egy kis félgömb sapkájuk, hogy ha valami ok miatt le kell venni a kalapjukat, a fej ne hogy fedetlenül maradjon. Így volt ez, ha hivatalba vagy keresztyén polgári házakba mentek. Különben a kalapot a zsinagógában az istentiszteleteken is fejükön tartották. Az idősebbek szakállt viseltek. Arcukat borotva nem érintette, de fiatalabbnál gyakori volt a borotvált arc akkor is, ha egyébként igyekeztek a törvény betűit megtartani. A borotválkozás ilyenkor vegyszerrel és fakéssel történt. Egy sárgaszínű Razol nevű kenőccsel kenték be arcukat, azt egy darabig rajta hagyták, majd fakéssel lekaparták. Ez nagyon kellemetlen szagú valami volt. Eltöltötte a házat, de a borotvált arc üzleti úton előnyt jelentett. Valami olyasmi, hogy az illető később keresztyénekké bizalmasabb kapcsolattartásra, mintegy ki akar lépni a zárkózottságból. Vásárokon parasztok közt nem feltétlen látszott meg első pillanatra, hogy kereskedőről vagy kupecről van esetleg szó.

Amint a bevezetőben említettem, nincs szándékomban kitérni a jellegzetes turbánszerű ún. hernyósapkát, hódprém sapkát viselő zsidókra, akik nem ezekben a falvakban laktak, hanem inkább a mezővárost keresték. Halmiban úgy tartották, hogy ezek nem törzsökös, hanem galiciaiak vagy lengyel zsidó és nem is polgári vagy értelmiségi zsidó. Inkább azokról a kiszsidókról akarok írni, akik parasztság közt élve, hozzákapcsolódtak a falu életéhez, bekapcsolódtak a falu életébe. Nem olvadtak be a keresztyén faluba, nem házasodtak össze. Nem volt a falu templomában a falu társadalmi rendje szerinti ülőhelyük és jellegzetes kősíremlékeik is kívül voltak a falu temetőjén. Öltözetükben a polgári értelmiségi réteget követték. A sáros falvakban jártak ugyan csizmában, de a megfelelő időben nadrágjuk, ún. pantallójuk volt, vagy amennyiben a divat változott más, szintén ún. úri nadrágot hordtak. Bőgatyában járó, parasztviseletű zsidóval akkor sem találkoztunk, amikor ezt a parasztság között általános, jellemző volt. Míg a jómódú parasztnak is szinte megkülönböztető viselete volt a fényes szárú csizma és még az 1930-as években is urizálásnak tetszett, nálunk a cipő viselésre való áttérés, a zsidók ki akarták fejezni az úri középosztályhoz való tartozásukat. Az úri öltözetnek századunk első felében mintegy jelképes része volt a nyakkendő. Jobb iparosok is viseltek nyakkendőt, a vásárokon természetes, de a kislefalvakban feltétlenül megkülönböztető volt. Katz

Jenő a zsidókra vonatkozóan így fogalmazta meg a nyakkendőviseletet, hogy „a zsidóknak az a fontos, hogy a nyakkendő legyen fenn még akkor is, ha a farán van egy lyuk.” Szállóigeként maradt fenn ez a mondas.

A kalapviseletről meg lehetett ismerni zsidóinkat. Általában szélesebb karimájú sötét, körbe begyúrt kalapot hordtak. A parasztság általában a szemébe előre húzta a kalapot, a zsidó feltaszította azt a homlokára. Gyász alkalmával, amelyre a zsidótörvény a ruha megszaggatását parancsolta, a zakó, vagy mellény hajtókáját bevágták, vagy megszakították.

A zsidó kereskedő, vagy kocsmáros megszólítása a parasztság részéről általában úr: Katz úr, Berger úr, stb. Névről csak különleges helyzetben levő nagyobb gazdák szólították őket. Ez természetes volt. Kevés is volt az az alkalom, amikor a különböző szórakozásokon akár együtt, akár egykorúakkal is együtt szórakoztak volna. Ők sem jártak fonóba, bálba és a lányok is jól tudták azt, hogy egy esetleges közeledés nem fér bele a zsidóság életrendjébe. Ha maradt is a fiúk közt a tegeződés, valamelyest a távolságtartás is hozzá tartozott. A parasztléte társainak a maga emelésére mondta, hogy X. vagy Y. pertu barátom. Az urazás egyik szállóigévé lett. Gyermekkoromban mondták Tatárfalván Fási Albert fiát felvették a csendőrséghez. Amikor először szabadságra hazajött, természetesen bement a kocsmába is és ott az öreg Katz Józsefet úgy szólította meg, hogy Józsi bácsi. Az öreg bement a feleségéhez és ezt mondta: Herc te Reba ez az Albi fiú még azt mondta nekem, hogy Józsi bácsi!

Az úri helyzet kifejezésénél a zsidóknak egy külön vallásos származás szerinti rangsora is volt. Megemlegették, de a köznép nem sokat értett belőle csak egy-egy gyász alkalmával kerestek és kértek valamilyen magyarázatot. Ezek közül legfeltűnőbb volt általában a gyász, mivel a gyász napjait a földön ülve töltötték el. A falusi temetések általában az egész falu részvételével a halottas udvaron történtek. Egyes zsidók, így a mi Katz családunk férfi tagjai is elmentek ugyan a temetésre, de a halottas udvarra nem léptek be, kint maradtak az utcán. Magyarázatul aztán Katz Jenő elmondta nekem, hogy ennek oka a zsidó vallási rangja. A törvényt ugyan a rabbi őrzi, de az igazi rangot a templomban a tórához való felmenetelt, ősi családi rangsor őrzi. Izráelen belül a papi nemzetség, a Lévi nemzetsége. Lévi nemzetségén belül az első főpap Áron utódai a főpapi nemzetség. Ezt nemzedékről nemzedékre, szájról-szájra tartották emlékezetben és tiszteletben. A környéken egyedül ők azok, akik ebből a nemzetségből valók. Ha szegények is a zsinagógában elsősorban nekik van joguk a tórához menni. Nem egyszer gazdag előkelő zsidók megkérik őket, hogy azon az alkalmon adják át ezt a rangot. És nem egyszer még meg is fizettek érte. Viszont a kohéneknek több tilalma van. Így az is, hogy halottas udvarra nem léphetnek be. Megmutatta azt is, hogy kell három ujjal adni az Ároni áldást.

A férfiak dolgát illetően egyelőre csak a falu lakosságától elkülönülő jegyekről volt szó. Nagyon hibáznánk, ha ezeknél állanánk meg. De ezeken túl, van a zsidó férfiaknak az a mindennapi élete, amivel a családot eltartják és munkájukkal bekapcsolódnak a falu életébe.

Ez a bekapcsolódás néha egészen különleges. Ilyen pl. nem egyszer a falusi zsidót és feleségét hívták meg és fogadták el a keresztyén szülők keresztkomának. De ilyen volt az is, hogy amikor ünnepi szolgálatra a református kollégiumok kiküldték a maguk diákjait a legátusokra, azok adományt gyűjtöttek, az adományozásban nemegyszer a zsidók is részt vettek. Az áldozatvállalásban már igyekeztek elkülönülni. Tatárfalván Katz Jenő is volt keresztkoma, legátumot is adott, de amint ezt annak idején hallottam, Kisvárdán is adtak jómódú zsidók legátumot.

A kis falusi zsidó egy lovat, akkor is rendesen tartott, ha egyébként mezőgazdasági munkát sem maga, sem családja nem végzett. Ha némi földeskéje volt is, azt a néhány kivételtől eltekintve nem maga és családja művelte, hanem mással műveltette meg. A tehéntartásuk inkább csak időszaks volt. Ökröt nem neveltek, nem tartottak. Az egyszerű egylovas szekér viszont életszükségletük volt. Amint a család otthon, a házon belül élte le a maga életét, úgy a férfi szinte szüntelen mozgásban volt. És amint a szegény kis zsidónál az élet központja a szombati ünneplés és szombati étel, úgy a férfi elsőrendű feladata az ehhez való anyagok és fedezet biztosítása. A kocsmát és a boltot áruval folyamatosan el kellett látni. Olyan kis kereskedelmi egységek voltak ezek, hogy nem voltak képesek egy-két hétnél bővebb raktárt, készletet tartani. Nagyobb kereskedőktől a közeli központokban mezővárosokban Tatárfalvához közel, Csengerben vásároltak. Ezeket az őket ellátókat „Angrósoknak” „Grosznak” nevezték. Amint a kis falusi szatócs és kocsmáros a faluban hitelezett, ők is nagyon sokszor hitelbe kapták az áruikat. De a tíz-tizenöt kg cukor a tizenöt-húsz literes ballonban szállított ecet, a pálinkás demizsonok igényelték a szekeret. Néha személyfuvart is vállaltak. Még kisgyermek koromban Katz József vitt bennünket az Úgocsa megyei Halmiba nagyapámékhoz szüretre. Az volt a szándéka, hogy onnan a kocsmája részére is hoz bort. Ilyen távolabbi könnyű teherfuvarra parasztember csak nagyon körülményeskedve vállalkozott. Szatmáron is jártunk vele. Ismét gyermekkori emlékem egy ilyen út. Egy olyan lova volt, amelyik boldogabb korában valami ügető versenyló lehetett és az volt a természeté, ha hátulról szekérezőrgést hallott, nem akarta engedni, hogy megelőzzék. Nem kellett ilyenkor neki ostor. Egy úri hintó akart megelőzni minket. Nem akarták nyelni a port. Mikor aztán nehezen megelőztek bennünket, a kocsis az ostorral bosszúsan végigvágott az öreg Katzon.

A halála után a harmincas évek végén már a fia, Jenő fuvarozgató bennünket gyűlésre Fehérgyarmatra. Ezek az utak is össze voltak kötve a saját beszerzéseikkel.

Nemcsak a beszerzésekhez és az ilyen fuvarozásokhoz kellett a fogat. Amint láttuk a boltokban, a kereskedelem jelentős része cserekereskedelem volt. A háztartási cikkekért, sóért, ecetért, parasztasszonyok nagyon sok tojással küldték el gyermekeiket. Az iskolai írka és a palavessző is nem ritkán ment tojásért vagy csöves tengeriért. A tojást, amint gyűlt, nem lehetett hosszú időn keresztül tárolni. A közeli központban volt nagyobb kereskedő, akihez be kellett szállítani. A kocsmai terményfizetésekből megadott hitelekből nagyobb mennyiségek jöttek össze. De volt kendermag, lóheremag stb. is, ami összegyűlt, amit to-

vább kellett vinni. Katz Jenőtől úgy tudtam, hogy a tél vége felé és tavasszal tíz mázsás tételekben is volt eladó tengerije.

Az ilyen kiskereskedő általában mindennel kereskedett, amire a piacnak igénye volt és valamilyen haszonnal eladható volt. Ehhez természetesen ismerni kellett az általa bejárható terepet. Ismerni kellett a terméseket és az emberek hitelképességét. Ezt különösen akkor, amikor nagyobb kocsmái hitelezésekről volt szó. Tudni azt, hogy hol, mikor lesz olyan bál, amelyhez a hatóságoktól helyszíni mérési engedélyt lehetett kérni és kapni. Erre, ha helyben volt, áruval kellett felkészülni.

Külön ki kell emelni a gyümölcsel való kereskedést. Ez Katzék-nak és a hozzájuk tartozó másfalusi kis zsidóknak, speciális kereskedelmi területe volt. A szamosháti kis falvakban a folyó félszigetszerű nagy kanyarulataiban ősi gyümölcsösök voltak. Ezeket Szegeknek nevezték és nevezik ma is a Tiszaháton is. A legkülönbözőbb gyümölcsfák alma, körte, szilva, dió voltak. Ma úgy emlegetik ezeket, hogy dzsungel. A parasztgazdák jórészt maguk kezelték, gondozták ezeket. Az aljukat elsősorban kaszálónak tartották. De voltak olyanok, akik szívesen adták el egytételben a termést. A gazdák kis feleslegét is felvásárolták és elfuvarozgatták olyan helyekre, ahol piacot találtak. Megemlegettek ezek közül néhányat. Ilyen volt a szamostatárfalvi Rigós, a Sápsszeg a csegöldi Berek és a hermánszegi Sóskert. A Tisza mellett a gulácsi, a jándi, a varsányi Szeg stb. Ezek közül szinte testközelből ismertem a Rigóst és abban a kis zsidó gyümölcskereskedő munkáját. Rajta keresztül gyermekkoromtól kezdve minden nap mentem a Szamosra, felnőtt diák koromban is naponta találkoztam és beszélgettem az ott található zsidókkal. Ebből kb. egy holdnyi rész egy csengeri Litman Ármin nevű zsidó tulajdona volt. Az ő anyja már tavasszal kiköltözött ebbe a kertbe egy összetakolt sufniban lakott, a fia oda járt ki hozzá. Édesapám két közhálával halászatott a Szamoson, ehhez társ kellett és nagyon sokszor ment vele ez a Litman Ármin. Már akkor, kisgyermek koromban megtudtam azt, hogy Árminnak csak a pikkejes pénzes hal kell. Nagyon csalódott, ha történetesen csak harcsa volt a fogás. Nyáron át a család a szombatokat is a kertben töltötte. Ennek a közelében voltak azok a többi kertek, amelyeket a zsidók bérben használtak. Voltak évek, amikor egy-egy darabot ezek az Árminek is béreltek. A legnagyobb volt ezek közül a kertek közül ott, Erdélyi Gyula lassan tönkremenő kis dzsentri úr kertje. Ebben minden évben volt zsidóbérlő, akik gyermekeikkel együtt ugyanúgy töltötték kint a nyarat, mint Litmanék. A velem egykorú fiúkkal gyermekkoromban cimboráskodtam. Nagy élményem volt egyszer, hogy amikor együtt játszottunk én az ollót valamiféle hozzáfentem az ottlevő késhez. Az asszony szinte kétségbe esett: most a kés trefli lett, mivel fogok én most már vágni!

Ezeknek a kerteknek a bérlete rizikót jelentett. Katz Jenő a csegöldi Berekben bérelt. Amikor egy-egy nyári zivatar mutatkozott, tele volt félelemmel és elmondta, hogy a feleségének a kis hozományát mintegy 1500 pengő egészen belefektette most egy vihar vagy jégeső elviheti. Ő nem lakott kinn a kertben valami társat tartott kinn kerülőnek a gyümölcsérés idejére.

A bérlet megkötése előtt a várható termést a bérelni szándékozó kieszidó gondosan felmérte. Ehhez szakértelem kellett, voltam vele ilyen becslésen. Júniusban kellett menni, akkor amikor a kisalma már akkorára nőtt, hogy lefelé csüngőre fordult. A lombok közé úgy kellett bekukucskálni, hogy a becsló az ágak alsó felét láthassa. A várható hozamban már tapasztalatai voltak és így kötötték meg az üzletet. Szamossályiban több zsidó család lakott, akik így béreltek kertet, aztán szekérrel árulták a hulló gyümölcsöt is.

Érdekes, hogy véletlenségből sem hallottunk arról, hogy parasztember így bérelt volna és az esetleges kis tőkét így reszkírozta volna.

Az 1920-as évek közepétől megindult a területen a modern kertek létesítése, a jonathán alma telepítése. Kisebb-nagyobb gazdák egyaránt telepítettek gyümölcsösöket és megindult az alma nagybani vásárlása. Ebbe Katz Jenő és más hozzáértők érdekesen kapcsolódtak bele. A termelő gazda nem tudott tájékozódni a nagybani kereskedelem irányában. De a területre érkező nagybani vásárló kereskedők sem ismerték a vásárlási lehetőségeket. Volt, akinek tíz vagonnyi is kellett, de ezt nem találta meg egy helyen, sőt nagyon sokszor csak kisebb tételeket találtak egy-egy gazdánál. A szükséges mennyiséget esetleg még egy falun belül sem találták meg. Katz Jenő és más hozzá hasonló gyümölcsös foglalkozó kieszidó szakértőkké, közvetítőkké lettek. Minden kertet ismertek a környéken, tudták az abban levő gyümölcs mennyiségét és minőségét. A Pestről vagy akár külföldről érkező vásárlók ilyen szakértő segítséget kerestek. Ebben az időszakban különösen szükség volt a szekérre és a lóra. A vonattal vagy gépkocsival érkező nagykereskedők az úttalan utakon a távoli kertekben sokszor kénytelenek voltak ezt is igénybe venni. Az 1930-as évek legvégére ez a szakértőség viszonylagos jobb életet biztosított. Nélkülözhetetlen munkát végeztek és ezért mind az eladótól, mind a vevőtől előre meghatározott százalékokat kaptak. Erre az időre már sok volt a nagyüzemi zsidótulajdonban levő gyümölcsös is. Ilyen volt a csengeri Berger és Reingevüldz cég, amelynek száz holdnál is több gyümölcsöse volt. Az övé lett a tatárfalvi Rigós is. Szegényzsidók ezentúl is egész nyáron keresztül laktak a Rigóson. Az utolsó ilyen nagycsaládos szegény, Rózemberg nevű volt.

Bergerék nem hagyták cserben azokat a képzett zsidókereskedőket sem, akik a kereskedelemben visszább húzódtak. A termelésben, szállításokban felügyelőként alkalmazták őket.

Tatárfalvára Szamossályiból járt tojásszedő zsidó. A tojás felvásárlásához a falvakat egymás közt felosztották. És egy-egy faluban mindig ugyanazokon a napokon érkeztek meg és ilyenkor nagy karoskosárral a karjukon végigjárták a falut. Ezek gyalogzsidók voltak és karjukon 30—40 kg tojást is cipeltek. Nem vitték át minden esetben közeli központba a felvásárlókhhoz, hanem letették az illető faluboltosánál és azéval vitték tovább. Ezek a tojásszedők árultak aztán a faluban tűzkövet és ezerédest, amik csempészaruk voltak. A közeli cseh határ adott erre lehetőséget. Katz Jenő csegöldi sógora egy Csehszlovákiából hozott fél zsáknyi bors miatt bukott le és szegényedett le a büntetésektől. (A cseh határon akkor a kettős birtokok miatt aránylag könnyű volt hozzájutni az olcsóbb cseh áruhoz.) A parasztok is átjártak rendszeresen a bereg-szászi piacra.

A tollszedő, a nyúlborós és a rongyszedő a kis falvakban dolgozott ugyan, de lakása központibb helyen volt. A rongyszedő is szekeres volt. Ma úgy mondanák, hogy hulladékgyűjtő. Régen gyűrűszsidónak is mondták. Hangos, éneklő kiáltással ment végig lassan a falun: „Csontot, rongyot, gubát, ócskavasat.” Beregben az egyik állandó dallammal tréfásan énekelte: „Ócskavasat, mindenféle rongyokat, gubadarabokat, pendelyrácot, gatyakorcot, mindenféle ringyeket, rongyokat.” A faluban valahol megállt, egy kis ponyvát a földre terített és erre rakta ki a csereárut. Filléres kis tükröt, rézgyűrűt, bugylibicskát, bádogos kisvedret és más a gyermekeket csábító dolgokat rakott ki, amivel a hozott rongyot, vasat kifizette. A gyermekek megbolydultak. Perceken belül híre ment a gyermekek közt, hogy itt jár a gyűrűs. A falu is szerencsés volt, mert megszabadult a felesleges hulladéktól. A kisfiúk büszkén fújták a sípot. A gyűrűs rongyszedő nagyobb területet jár be, így évente kevesebb alkalommal jelent meg.

A gyűrűshöz hasonlóan járt a tollaszsidó. Néha szekéren járt, néha gyalog. Hangos kiáltással ment végig ez is a falun: Van-é tallú eladó.

Szóltunk a libatenyésztés és a hízott liba felvásárlásáról. A parasztság asszonyok libatenyésztésének egyik nem is mellékes terméke a libapohely volt. A hizlalás előtt általában kétszer tépték meg a nyár folyamán a libákat. A tollnak mindig komoly ára volt. A falusi asszonyoknak egyik fő bevételi pénzforrása a toll volt. A hízott libán kívül még főként ebből tevődött össze a falusi asszonyoknak az a pénze, amiből a lányokat ágy-neműkkel, terítőkkel stb. kiházásították. Az edényfélék ára is ilyen pénzekből gyűlt össze. A tollaszsidó dunnatok nagyságú zsákba rakta a kilóra vásárolt tollat. A gyalog tollaszsidó ezt a hátán vitte és ha többet kapott úgy gyűjtötte össze ideiglenesen a helyi kiszsidónál, onnan aztán szekérral vitte tovább a központba. (Érdemes volna komolyan számbavenni most a libatenyésztés elmúlása után, hogy a kis falusi asszonyoknak mennyivel jelent többet a havi 2800 Ft kereset, mint az otthoni szövés, fonást pénzzel is kiegészítő 10–12 liba haszna.)

A lótartó kiszsidónak a lova csak munkaeszköz volt, szemben azzal, hogy a parasztagazda sokszor dicsekedésül státuszjelként tartotta, kezelte a lovát. Befogásánál, útrairulásánál körülményes volt. A lovas zsidó az első adandó alkalommal, amikor valamelyes haszonnal cserélhette, hosszas töprengés nélkül adta el lovát és vett helyette másikat. Alkalma is sok volt erre, mert a vásárokat állandóan járta. Nem egyszer előfordult, hogy más lóval jött haza a vásárról, mint amellyel elment. A szatmári részen nevezetes országos vásár volt a csengeri, ahol régi királyi szabadalom szerint, évente 12-szer tartottak országos vásárt minden hónap harmadik péntekén. Másik nagyobb vásári hely volt a kiszsidóság számára a fehérgyarmati vásár, ahol minden hétfőn jelentős hetivásár volt. Míg Csengerben elsősorban az ökörvásár volt nevezetes, Fehérgyarmaton jeles volt a borjú- és tehénvásár. Nagy volt a vonzáskörzete Tarpától kezdve az egész Szatmárból jártak ide. Voltak évente kétszer, vagy háromszor tartott kisebb vásárok is. Pl. Jánkon vagy Kölcseben. Nem szükséges az összes felsorakoztatni. Hiába volt nagy a mátészalkai, vásárosnaményi vagy madai vásár, ez a szatmári kislefalu zsidói számára távol volt. Az eladó parasztok Fehérgyarmatot nem kerülhették el. Tiszabecs tájától állataikat ide is úgy hajtották, hogy előző nap indultak. A vásárra menő

kiszsidó eladni is, venni is akart. Igyekezett már a vásár legelején megvenni egy tehenet vagy tinót és a vásár végére némi haszonnal igyekezett eladni. Ha ez nem sikerült, az állatot haza kellett hajtani. Húsz km távolságról a szekér után kötve még ez külön segítség nélkül lehetséges volt, de távolabbról már hajcsárt kellett fogadni. Ez nem volt kifizetődő. Amint említettem a kisborjas tehénnek esetleg a borja maradt meg haszonként a csütörtöki vágatásra. Előhasú vemhes üszőt lehetőleg nem vettek, legalább is Katzék nem, nehogy váratlanul megelljen náluk. Egyszer az 1830-as években így jártak. A kohénekre vonatkozó törvény, a rabbi utasítása az volt, hogy ezt megtartani nem szabad, az állat első fajzását fel kell áldozni. Azt tanácsolta Katz Jenőnek, hogy kössön egy cédulát a borjú nyakába, írja rá, hogy aki megfogja azé. Ő meg is tette. Egy Fási Feri nevű ember fogta meg, aki csodálkozott a feliraton és alig merte megtartani a borjút.

Egy-egy vásárra a kis falusi zsidó kölcsönpénzzel ment, vagy kölcsönrel egészítette ki a meglevő pénzét. Nem egyszer édesapám is kölcsönzött így Katz Jenőnek és így jött aztán a vásár után azzal az ajánlattal, hogy maradt egy borjúm, csütörtökön levágatom és osszuk el. A hitelképes jó ismerős kupeckedő zsidó, vásár elején néha csak felpénzezte a tehenet és az eladás után fizette ki az árát. A megbízhatóság és a hitel, itt is érvényesült.

Az állatvásár némi keresetet adott a cenzárkodásért is. Valaki már alkuban volt az eladóval és előre megbeszélés szerint, vagy sokszor kacsintásra a cenzár magasabb árát ígért az ajánlattevőnél, ha az valóban ragaszkodott hozzá, magasabb áron is megvette. Ilyenkor a cenzár az árkülönbözetből kapott egynéhány pengőt. Ez fordítva is ment. A vásárló jól ismerte az állatok tulajdonságait. Ilyenkor mint maga is vásárolni szándékozó, felfedte az állat hibáit és ezzel lejjebb szállította az árát.

Néha jó pszichológiai ismerettel emlékezetes vásárokat csináltak. A gergelyi Lájbisról beszéltek, hogy tehenet vett a beregszászi vásáron. Kifizette az árát. Az állat hibátlannak látszott, de tehénél súlyos hiba az, ha fejés közben rúg. A vásár megkötése után azt mondta Lájbis az eladónak, hogy nincs-e hibája, nem rúg-e. A gazda erre azt felelte, hogy most már megmondhatom, hogy úgy rúg, hogy alig lehet megfejni. Na énnálam nem fog rúgni, mondta Lájbis, magát is szívesen megtanítom rá. Álljon a tehén másik oldalára, én átnyújtom a hasa alatt a kezemet, maga tegye bele az egész árát, ezt még kétszer megismételjük, most már maga nyújtja át a kezét én teszem bele az árát. A gazda örült a tudományának. Mikor aztán harmadszor tette a tehén árát a Lájbis kezébe, az a pénzt zsebre tette és azt mondta: Vigye a tehenét; megmondtam, hogy énnálam nem fog rúgni. Ennek a nehéz vásárló kiszsidó életének is meg volt a humora.

Különben az egymás közti vásárvitákat is a rabbi elé vitték, akinek a döntését fellebbezhetetlenül elfogadták. Amint a szombati közös étkezésért mindent megtettek, a jövő-menő kosztja útközben nagyon egyszerű volt. Egyszerűen csak kenyér és vöröshagyma, amihez egy-két keményre főtt tojás járult. Változatosság nélkül csak az élet fenntartására szorítkozott, esetleg gyümölcs járult hozzá. A nagy mozgás a komoly szakértelem együtt járt a takarékos életmóddal.

A kis falvakban önálló iparos kevés volt. Minden faluban kellett ugyan lenni kovácsnak, aki a falu konvenciósa volt és volt zsidókovács is pl. Tákoson Weisz Samu, de pl. kerégyártó, bádogos nem tudott megélni egy kis faluban. A szabómesterség sem volt ezeknek a kis falvaknak a hazája. A parasztság ha ruhát vett, kész ruhát vett. Általában csak suszter volt minden faluban. De ezek közül is kevés volt az új lábbelit csináló suszter, vagy csizmadia. Nagyon szegény foltozó suszter volt az aki a kis faluban maradt. A mesterséget helyhez kötötte és nem csinálhatta az állandó mozgást és kereskedelmet, mint ahogy azt leírtuk. Az iparosok általában a közeli kis központba, mezővárosba, Csengerben, Fehérgyarmaton, Vásárosnaményban húzódtak meg. Ide jártak be hozzájuk megrendelést adni pl. asztaloshoz, bádogoshoz. Az iparosok innen jártak ki a falvakba. Az összeköttetésük a falvaknak ezekkel az iparosokkal állandó volt, mert ha parasztyermek iparos akart lenni, ezekhez a nagyon sokszor zsidó iparosokhoz adták inasnak a gyermeket.

A sokgyermekes zsidócsaládok fiai is itt inaskodtak, szereztek mesterséget. A keresztyén inasok benne éltek ezeknek a zsidó iparosoknak az életében. A szamosangyalosi Farkas Máté szabóinas mesterénél még valamelyes jiddis és kisebb zsidó imádságokat is megtanult. A naményi Számel József szintén szabó elmondta azt, hogy az 1930-as években hente még a zsidók tisztasági fürdőjében is meg kellett inasnak fürödni. Komolyan nevelték ezek a mesterek inasaikat és a megállapodás szerint komolyan látták el a szükségességekkel. Nem hallottam arról, hogy ilyen zsidó kisiparos inasaival embertelenül bánt volna.

Külön téma volt a kis faluból kikapaszzkodó értelmiségi pályát kereső apró falusi kiszidók helyzete. Itt az első lépések megtételéhez már anyagi biztosíték is kellett.

Az elhurcolásuk után már csak emlékezni tudunk ezekre. Nélkülük nagyon nehézkes lett a falu élete. Nem olvadtak be, megtartották öntudatukat, de munkájuk, egész tevékenységük hiányát nagyon megérezte a falu, amelyet felülről jött szervezéssel nem lehet pótolni.